

LISBET KJÆR MÜLLER

Maria Magdalene

Fra apostel til prostitueret

ALFA

LISBET KJÆR MÜLLER

M aria M agdalene
Fra apostel til prostitueret

ALFA

Maria Magdalene – Fra apostel til prostitueret
Lisbet Kjær Müller

© Forfatteren og Forlaget Alfa

1. oplag 2010

ISBN 978-87-91191-81-7

Sats: Tina D. Laursen
Omslag: Lena Maria Rasmussen
Tryk: Special-Trykkeriet Viborg

For enkelte billeder i denne bog er det ikke lykkedes os at komme i kontakt med den retmæssige indehaver af ophavsrettighederne. Såfremt forlaget på denne måde måtte have krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil naturligvis blive honoreret, som havde tilladelsen været indhentet i forvejen.

Udgivet med støtte fra Felix-Fonden, Fuglsang Fonden af 3. juni 1997, Jens Nørregaard og Hal Kochs Mindefond samt H.P. Hjerl Hansen Mindefondet for Dansk Palæstinaforskning

Forlaget Alfa
Frederiksberg Allé 10
1820 Frederiksberg C
www.forlagetalfa.dk

Forord	7
Ouverture	10
1	Fra opstandelsesvidne til synderinde
Kapitel 1: Maria Magdalene i Det Nye Testamente	24
Kapitel 2: Maria Magdalene i De Nytestamentlige Apokryfer	57
Kapitel 3: Maria Magdalene som ”apostlenes apostel”	71
2	Sankt Maria Magdalene – middelalderens store helgeninde fødes
Kapitel 4: Maria Magdalene – fra Mellemøsten til Europa	90
Kapitel 5: Maria Magdalene bliver skytshelgen for klosteret i Vézelay (1058)	101
Kapitel 6: Maria Magdalene – Frankrigs apostel	111
Kapitel 7: Prædikant og Jesu elskerinde? Katharerne, albigenserne og valdeserne	121
Kapitel 8: Maria Magdalene i middelalderens påskeceremonier og passionsspil	125
3	Maria Magdalene i middelalderen – folkefromhed og storpolitik
Kapitel 9: Bodens sakramente og Maria Magdalene	138
Kapitel 10: Tiggerordenernes Maria Magdalene – dominikanerne og franciskanerne	141
Kapitel 11: Den Gyldne Legende	145
Kapitel 12: De jordiske resters opdukken i Provence	153
Kapitel 13: Maria Magdalene og fyrstehuset Anjou	159
Kapitel 14: Fortvivl ikke I, som lever i synd	165
Kapitel 15: Maria Magdalene i Danmark	187

4 Fra kirkehelgeninde til privatreligiøst ikon

Kapitel 16: Genopdagelsen af evangeliernes Maria Magdalene	210
Kapitel 17: Den nøgne sandhed	217
Kapitel 18: Maria Magdalene og den katolske kirkes reformbevægelse	223
Kapitel 19: Maria Magdalene i barokkens kunst	229
Kapitel 20: Maria Magdalene i det lutherske Danmark	237

5 Jesu elskerinde?

Kapitel 21: Maria Magdalenes genkomst	254
---------------------------------------	-----

Tekster

1. Gregor den Stores femogtyvende homili holdt til folket i den hellige Johannes' Basilika, der også kaldes den konstantinske, torsdag efter påske	270
2. Gregor den Stores treogtredivte homili til folket holdt i den hellige Clemens' Basilika quatemberfredag i september	278
3. Odo af Clunys anden homili til den hellige Maria Magdalenes ære	285
4. Fra Den Gyldne Legende: Om den hellige Maria Magdalene	293

Henvisninger	302
--------------	-----

Bibliografi	316
-------------	-----

Forord

Hvis 1800-tallet var *frihedens* århundrede og 1900-tallet *lighedens* århundrede, så er det oplagt at gøre det 21. århundrede til *broderskabets* århundrede. Og på den måde afslører allerede sproget, hvad der er på spil ikke blot politisk, men også i en dybere forstand samfundsmæssigt, idet den patriarkalske epoke er ved at rinde ud, og broderskabet derfor sprænges som metafor, og et nyt sprog må skabes.

Maria Magdalene fra apostel til prostitueret graver derfor et spadestik dybere og følger og forfølger de rødder, der fører til, at Maria Magdalene som Kristus-medie omdannes fra at være apostel til at blive prostitueret. Synden knyttes til hendes krop, og asymmetrien mellem kønnene fastholdes således i kristendommen til trods for, at Jesus har sonet al synd – også Evas.

Bogen er bygget kronologisk op og følger Maria Magdalene-receptionen gennem århundrederne og viser på den måde, hvordan myten om Maria Magdalene som synderinde bliver til. Hun er en plastisk figur, som enhver tid har kunnet forme i sit eget billede. Maria Magdalene meddeler ikke noget om sig selv, men om dem, der fortæller hende, maler hende, gør hende til symbol. Oprindeligt var hun et symbol på tro, håb og kærlighed, som tilhørerne/de troende kunne identificere sig med. Hun var bruden, der venter på sin brudgom, Kristus. Tilhørerne er til stede i verden som levende kroppe, det var den opstandne Jesus ikke længere, han var på vej op til sin Far.

Bogen er blevet til over en periode på syv år fra 2002 til 2009. Der er således tale om en lang proces. Det skyldes dels, at jeg også har skullet passe mit arbejde som præst i Lindevang sogn på Frederiksberg, dels at jeg opdagede, at stoffet er så overvældende, at en omhyggelig udvælgelsesproces har været nødvendig.

Først vil jeg takke provst, biskop og præsteforening for de studieorlovsperioder, der gjorde det muligt i to omgange at rejse til Rom. Stipendiaterne på Det danske Institut i Rom var gode samtalepartnere og hjalp mig i min jagt på Maria Magdalene, idet de fortalte, når de var stødt på hende ude i byen. For studiet blev i høj grad også en vandring i kunsthistorien. Så vil jeg takke de mange kolleger, der reagerede på min henvendelse i Præsteforeningens Blad, om de havde en Maria Magdalene i deres kirke. Tak desuden til Malene Thorborg, der generøst stillede sit materiale om Maria Magdalene til min rådighed, til Inge Lise Pedersen, der holder mig til ilden, når det gælder køn og sprog, til Troels Engberg-Petersen, Lone Fatum, Mette Høj, Lauge Olaf Nielsen, Nils Holger Petersen, Carsten Selch Jensen, Henrik Tronier, Anna Vind for faglig bistand, til Laila Akslen, Runa Damsager, Pia Deuleran, Irmel og Eberhard Grötzing, Doris Ottesen for råd og dåd, til Jens Lyster for henvisninger til spændende kilder og steder, Mette Høeberg, Jørgen Steen Jensen, Linda Munnecke for hjælp i forbindelse med Maria Magdalene i kunsten. En særlig tak til Helle Theill for omhyggelig korrekturlæsning og til Anne-Mette Gravgaard for værdifuld vejledning med billedmaterialet.

Endelig en stor tak til mag.art. Jørgen Ledet Christiansen, der beredvilligt stillede sin ekspertise til rådighed og oversatte de fire latinske tekster, som er trykt bag i bogen, til dansk. Tak desuden til Gads Fond, der understøttede mit første ophold i Rom, samt til Felix Fonden, Nørregaard-Koch Fonden, Fuglsang Fonden og H.P. Hjerl Hansen Mindefondet for Dansk Palæstinaforskning for den rundhåndede støtte, der har gjort det muligt at udgive denne bog så smukt illustreret, og til forlagsredaktør Jeanne Dalgaard for inspirerende samarbejde. Tak endelig også til mine børn og Mogens, min elskede samtalepartner gennem 39 år.

Lisbet Kjær Müller, Frederiksberg

O *uverture*

MARIA MAGDALENE OG DA VINCI MYSTERIET

Hvem er hun?” spurgte Sophie. ”Det er, min kære,” svarede Teabing, ”Maria Magdalene”. Sophie vendte sig mod ham. ”Den prostituerede?” Teabing gispede som havde ordet ramt ham personligt. ”Det var Maria Magdalene på ingen måder. Den uheldige misforståelse er resultatet af en smædekampagne som den tidlige kristne kirke igangsatte. Det var nødvendigt for kirken at krænke Maria Magdalenes ære for at dække over hendes farlige hemmelighed – hendes rolle som Den Hellige Gral.”

Sådan introduceres Maria Magdalene i den danske oversættelse af amerikaneren Dan Browns roman *Da Vinci Mysteriet*, 2003, som dukkede op midt i mit i mit arbejde med hende. Den blev en bestseller og gav anledning til, at mange flere nu beskæftiger sig med Maria Magdalene, end jeg nogensinde havde turdet håbe på; formodentlig ikke mindst på grund af den indbyggede konspirationsteori og dens inddragelse af det okkulte.

Læseren kommer ind i fortællingen, dér hvor en museumsdirektør på Louvre bliver fundet myrdet inde i museet, og på gulvet ved siden af ham står der skrevet en mystisk kodet meddelelse. En amerikansk symbolforsker, Robert Langdon, som er i Paris til en konference, ringes op midt om natten og ankommer til Louvre, hvor han får følgeskab af den franske kryptograf Sophie Neveu. De opdager, at den mystiske kode og ligets stilling har til formål at etablere en forbindelse til kunstneren Leonardo da Vincis værker. Maleren har på udspekuleret vis camoufleret en række spor, der peger på en ældgammel hemmelighed, og det står pludseligt klart, at det ikke alene er en morder, de er på sporet af, men også en af de største hemmeligheder gennem tiderne. De bliver klar over, at det er en magtfuld modstander, de står overfor, og hvis de ikke får brudt koden, vil ikke blot morderen gå fri, men en ældgammel, og for kirken skæbnsvanger sandhed, vil også for evigt gå tabt.

Den overraskende sandhed er, at Maria Magdalene ikke var prostitueret, men af kongelig slægt, gift med Jesus og desuden hans nærmeste discipel. Mens han hang på korset, flygtede hun til Sydfrankrig, hvor hun fødte deres fælles barn, hvis efterkommere var den frankiske kongeslægt, merovingerne. Denne viden undertrykte den katolske kirke, og kun få udvalgte vidste besked, men af frygt for deres liv måtte de med forsigtighed omgås denne hemmelige viden, som var en bombe under kirken.

Da *Vinci Mysteriet* skal selvfølgelig læses som den thriller, den er, men derfor er det alligevel en udfordring at undersøge, hvad der er fup og fakta i romanen.

Da *Da Vinci Mysteriet* udkom, forsøgte Vatikanet efter sigende at forbyde katolikker at læse den. Men det lykkedes ikke, og det viser det autoritetstab, som også den katolske kirke oplever i moderne tid. Det kan godt være, at forskellen på den lutherske kirke og den katolske kirke historisk set netop var spørgsmålet om at tale med autoritet. Paven kan tale på hele den katolske kirkes vegne, mens man i den lutherske tradition taler om "det almindelige præstedømme", som principielt betyder, at enhver der er døbt, så at sige er præst. Men lige nu ligner kirkerne mere hinanden, idet katolikker åbenbart heller ikke længere uden videre respekterer kirken som øverste autoritet. Det rejser helt generelt spørgsmålet om "autoritet" og "myndighed". Hvem har fortolkningsmyndigheden? Det er i den forbindelse, Maria Magdalene får ny betydning som forståelsesfigur, idet hun i tre ud af de fire nytestamentlige evangelier er opstandelsesvidne. Hun er blevet kaldt "apostlenes apostel": det er hende, der skal sige videre til disciplene, at Jesus er opstået fra de døde.

RØR MIG IKKE – *NOLI ME TANGERE*

At det netop blev Maria Magdalene-skikkelsen, som vakte min nysgerrighed, skyldtes arbejdet i marts 2002 med et projekt, "Det brændende træ", en danseforestilling om de bibelske figurer "Kain og Abel", "Jesu nedtagelse af korset" og "Maria Magdalene". Forestillingen, med nykomponeret musik, sluttede dér, hvor Maria ifølge Johannesevangeliet kapitel 20 møder den opstandne Jesus påskemorgen ude i gravhaven og tror, at det er havemanden. Men da Jesus siger hendes navn, "Maria", genkender hun ham; han beder hende om ikke at holde ham tilbage, men gå til hans brødre og sige til dem: "Jeg stiger op til min far og jeres far, til min Gud og jeres Gud."

Maria Magdalene er den sidste, der forlader graven Langfredag, og den første, der er derude igen påskemorgen. Som kronvidne til opstandelsen tjener hun i danseforestillingens sidste del som identifikation for den, der har fået ændret sin selvforståelse og menneskeforståelse af Jesus.

I forestillingen lod koreografen de to røre ved hinanden, inden de måtte skilles.

Bagefter var der flere tilskuere, der udtrykte deres begejstring for stykket, men det var faldet enkelte for brystet, at de to rørte ved hinanden, for der stod jo udtrykkelig i Johannevangeliet, at Jesus sagde til Maria: ”Rør mig ikke”. Det var også sådan, jeg huskede det, så der var kun én forklaring, nemlig kunstnerisk frihed. Men forklaringen var mere enkel, idet man i forestillingen selvfølgelig havde brugt den nye oversættelse af Det Nye Testamente fra 1992. Og i den står der faktisk ”Hold mig ikke tilbage”, mens der i den gamle oversættelse og alle tidligere oversættelser stod ”Rør mig ikke”. I 1992 oversættelsen har man været tro mod den græske grundtekst, for det græske udsagnsord betyder ”holder tilbage”. I de tidligere oversættelser havde man lænet sig op af den latinske bibeloversættelse, der jo var standardbibel i over tusind år, og dér står *Noli me tangere*, et begreb, der er gået ind i kulturen, ikke mindst i kunsthistorien.

Der er en verden til forskel på, om meningen er ”rør mig ikke” eller ”hold mig ikke tilbage”. Det vakte min nysgerrighed, hvad det var for en opfattelse af forholdet mellem Jesus og Maria Magdalene, der i 400-tallet fik kirkefaderen Hieronymus til i sin oversættelse fra græsk til latin at vælge *noli me tangere*. I Johannevangeliet selv er det ikke kærlighed som seksualitet, der træder frem, men kærlighed som erotik, samhørighed. Udtrykket: ”Hold mig ikke tilbage”, er et ekko fra Højsangen i Det Gamle Testamente, hvor der står: ”Jeg vil søge ham, jeg elsker så højt. Jeg søgte ham, men fandt ham ikke. ... Vægterne, der går rundt i byen, fandt mig. 'Har I set ham, jeg elsker så højt?' Næppe var jeg sluppet forbi dem, før jeg fandt ham. ... Jeg greb fat i ham, jeg slap ham ikke” (kap. 3,3-4). Højsangen er et meget smukt, erotisk digt, lagt i munden på kong Salomon. Allegorisk forstået, handler Højsangen om forholdet mellem Jahve, dvs. Gud, og folket, tolket som det længselsfulde kærlighedsforhold mellem brud og brudgom – Salomon og Sulamit – der gerne vil forenes. I Johannevangeliet er det således Maria Magdalene, der står som bruden, der længes efter sin brudgom, Jesus. Og det er til hende, den opstandne Jesus siger, at hun skal gå til disciplene og fortælle, hvad hun har set.

EN PLASTISK FIGUR

Denne bog blev fra begyndelsen drevet af en interesse for at finde tilbage til den historiske Maria Magdalene. Pigen fra byen Magdala, der havde gået sammen med Jesus på Galilæas støvede veje.

Mit udgangspunkt var selvfølgelig de steder i de fire evangelier, hvor hun optræder, men også at undersøge Maria Magdalenes rolle i de skrifter, som ikke er med i Det Nye Testamente, de såkaldte apokryfe evangelier. Et af dem kaldes ligefrem Mariaevangeliet. Det viste sig ret hurtigt, at spørgsmålet om Maria Magdalenes identitet var kompliceret. Kronologien kom til at betyde mere, end jeg havde forestillet mig. Det blev især tydeligt ved læsningen af de apokryfe evangelier, som er fra omkring 150 e.Kr. og senere, men også de fire nytestamentlige evangelier er blevet til over tid, hvilket viser sig i den måde, Maria Magdalene-skikkelsen udvikler sig på. Hun spiller fx en anden rolle i Lukasevangeliet, end hun gør i Johannesevangeliet.

Samtidig er evangelierne blevet til en eller flere generationer efter Jesu død og opstandelse, så den ældste kilde til viden om Jesus og hans død og troen på hans opstandelse er i virkeligheden apostlen Paulus' breve fra begyndelsen af 50'erne. Men de er tavse, når det gælder Maria Magdalene. Sådan blev det dog ikke ved – tværtimod. Det var meget mærkeligt og udfordrende at opdage, at jo længere vi kommer op i tiden, des mere får vi at vide om Maria Magdalene. Kirkefædre diskuterede hendes identitet: Var hun identisk med Maria i Betania, som salvede Jesus? og med synderinden i Lukasevangeliet kap. 7, der vædede Jesu fødder med sine tårer og tørrede dem med sit hår og salvede ham?

Aldrig bliver vores kendskab til hende større, end da legenderne om hende blev samlet i 1265 i *Den Gyldne Legende*, middelalderens populære folkebog med en række legender. Her er hun den rige, letlevende unge kvinde, søster til Martha og Lazarus, som tiltrækkes af Jesu forkyndelse og følger ham hele vejen til korsfæstelsen i Jerusalem. På grund af sit nære forhold til Frelseren er det hende, der får opstandelsesbudskabet. Men hun måtte sammen med bl.a. sine søskende og den salige Maximinus (ifølge legenden en af Jesu disciple, som skulle tage sig af Maria Magdalene) flygte ud på Middelhavet i et skib uden styrmand og endte med at komme i land i Marseille i Sydfrankrig, hvor hun prædikede for indbyggerne. De sidste år af sit liv boede hun alene i en grotte i Provence, hvor englene ved bedetiderne løftede hende op til himlen, og hun levede af den himmelske musik.

Maria Magdalene bliver en af middelalderens mest populære helgeninder, sommetider overgår hun selv Jomfru Maria. Hun blev knyttet til bodens sakramente. De syv dæmoner, som Jesus ifølge Lukasevangeliet drev ud af hende, blev til de syv dødssynder, og især de to tiggermunkeordener, franciskanerne og dominikanerne, knyttede hende til sig. Prædikener og anden fromhedslitteratur viser, hvad hun har betydet for skabelsen af

en religiøs bevidsthed hos lægfolket. Billedet af Maria Magdalene som den bodfærdige synderinde slog igennem med stor kraft hos både kvinder og mænd, men også andre sider af helgenindens liv blev fremhævet. Som søster til Martha og Lazarus kom hun til at repræsentere det kontemplative liv, hun søgte ensomheden i ødemarken og var her kun klædt i sit lange hår. Hun var discipel og opstandelsesvidne, idet hun var den første, som den opstandne Jesus viste sig for påskemorgen ude i haven. Hun blev således den nye Eva, som sonede den gamle Evas synd. Hun var prædikant, ”apostlenes apostel”, fordi den opstandne Jesus bad hende gå til disciplene og fortælle, hvad han havde sagt til hende.

Der er noget plastisk over hende, som gør, at hun er blevet formet forskelligt op gennem kirkens historie. Sig mig hvilken tid, du lever i, og jeg skal sige dig, hvordan du forstår Maria Magdalene. Det er nok ikke tilfældigt, at hun i de glade 60'ere i musicalen *Jesus Christ Superstar* var Jesus' smukke kæreste, mens hun her ved begyndelsen af det 21. århundrede i Dan Browns thriller *Da Vinci Mysteriet* bliver Jesu hustru og mor til hans barn – kernefamilien vender tilbage!

EN FARLIG FIN PLADS FOR EN PROSTITUERET

Jagten på Maria Magdalene fører os op og ned gennem 2000 år, og frem og tilbage fra Palæstina i øst til England og Frankrig i vest. Maria Magdalene-fromheden fører os endvidere mod Norden.

Hun har haft en kolossal virkningshistorie som den bodfærdige synderinde, den prostituerede, som Jesus tilgav, og især billedkunsten har bidraget til at fastholde dette billede. For at få et indtryk af Maria Magdalene i en dansk ikonografisk sammenhæng, skrev jeg ud til en række af mine præstekolleger for at høre, om de havde en Maria Magdalene i deres kirke. Jeg fik mange tilbagemeldinger, og en replik skulle vise sig at komme til at blive stående som en egnet overskrift over hele projektet. Sognepræsten i Vangede, Jacob Rønnow, hvis far var kordegn i Helligåndskirken, kunne fra sin ungdom huske at have overhørt følgende udsagn: ”Det var en farlig fin plads for en prostitueret”. Det drejede sig om det store glasmaleri af Maria Magdalene i sydsiden af Helligåndskirken på Strøget i København. Det var en gave fra brygger Carl Jacobsen til kirken i anledning af kronprinsens (den senere Frederik den 8.) sølvbryllup. Han var gift med

den svenske prinsesse Lovise, som sikkert har haft sin interesse for Maria Magdalene med hjemmefra. De svenske farver ses i glasbilledet, og det er det svenske Maria Magdalena, der bruges som overskrift. Sverige har en langt mere ubrudt helgentradition end Danmark, og da Lund var dansk i middelalderen og sæde for det første ærkebispesæde i Norden (1126), strømmer kilderne til vores viden om Maria Magdalene som helgeninde lige ovre på den anden side af Øresund.

Ill. 1: "En farlig fin plads for en prostitueret". Sådan var der engang én fra menigheden, der sagde om glasmosaikvinduet i Helligåndskirken på Stroget i København. Glasbilledet er fra 1894 og forestiller Maria Magdalena.

EN REJSE I KUNSTHISTORIEN

I foråret 2003 foretog jeg en billedkunstnerisk studierejse ned gennem Tyskland til Stuttgart og derfra videre til Firenze, Assisi og Rom. Kunsthistorien er en uvurderlig kilde til forståelsen af Maria Magdalene-receptionen. Kunstneren giver os sin forståelse af hende, ofte i overensstemmelse med eller i opposition til den i tiden herskende teologi. Indflydelsen på fremstillingen af hende i middelalderen kom fra den liturgi, der var knyttet til hendes helgendag den 22. juli, og den kom fra de bibelske fortællinger og fra de legender, der med tiden blev skabt om hende. Men også påskeceremonierne, hvor hun spillede en hovedrolle ude ved graven påskemorgen, har sat sine spor for eksempel i kalkmalerierne. Som beskuere i dag kommer vi tættere på den folkelige fromhed i samtiden end ved at læse i de lærde teologiske afhandlinger. Maria Magdalene er tæt på troens praksis, også selv om der sker noget afgørende i fremstillingen af hende i forbindelse med renæssance og reformation og ikke mindst i den katolske kirkes reformbevægelse, som den kom til udtryk på det betydningsfulde kirkemøde i Trient (Tridentinum), der begyndte i 1545.

Jeg troede, St. Gabriel Kirche lå i Stuttgart, men vi skulle helt forbi Heilbronn til en lille by Kirchart. Vi kørte gennem byen ud i et fabrikskvarter, og der fik vi øje på kirken. Her havde en syrisk-ortodoks menighed fra Ankir i Tyrkiet bygget deres kirke, som stod færdig i efteråret 2000. I Tyskland bor der omkring 60.000 syrisk-ortodokse kristne. Denne menighed har rod i den gammelorientalske kirke, som er et af de ældste kristne kirkesamfund i verden. Menigheden fejrer gudstjeneste på aramaisk, Jesu modersmål.

På Industristrasse 32 lå nu St. Gabriel Kirche i aftenlyset med sine hvide mure, røde tag og to karakteristiske løgkupler. Da vi spurgte præsten, om det ikke var et trist sted at lægge en kirke, svarede han: Nej, det passer fint, så forstyrrer vi ikke nogen med vores gudstjeneste og de fester, vi holder i kirken i årets løb. Og – føjede han til med et smil – i weekenden ligger fabrikkerne stille.

En meget venlig mand, som så mange med rødder i Tyrkiet. En præst, der hvilede i sig selv på en sådan måde, at også jeg følte, at her i dette kirkerum var der ingen tid. Det havde været hårdt arbejde at skaffe penge til dette kirkebyggeri. Man havde sparet, hvor man kunne, forklarede præsten: Lamperne var købt i Grækenland, stolerækkerne fremstillet i Polen, og de bibelske motiver, som strakte sig hele vejen rundt fra venstre mod højre, var malet af en bulgarsk maler.

Alle motiverne i loftet, og de fleste af glasmosaikkerne, afspejler østlig tradition, meget lig ikon-kunsten. Men for at komme vesten i møde, forklarede præsten, har man nederst hele vejen rundt i glasruderne malet de fjorten korsstationer, sådan som det er skik i katolske kirker, hvor man så at sige skridt for skridt kan følge Jesus i hans lidelser. Ruten blev oprindeligt skabt af franciskanerne og var den smertens vej (*Via Dolorosa* eller *Via Crucis*), Jesus skulle have tilbagelagt fra domfældelsen i Pilatus' borg (1. station) til gravlæggelsen (14. station).

Således mødes østlig og vestlig ikonografisk tradition her i Kirchartd i det sydlige Tyskland: Øverst oppe på væggen i højre side af kirkeskibet var korsfæstelsen malet, sådan som evangelisten Johannes fortæller det, med Maria Magdalene, Maria Jesu mor og Johannes selv stående ved korsets fod. Maria Magdalene er fremstillet, sådan som der er almindeligt i Østkirken, i den byzantinske tradition. Hun er helgeninde meget lig Jomfru Maria med tildækket hår og en glorie og genkendelig med salvekrukken bag sig her sammen med en stavfakkel. Nedenunder i samme side er glasruderne, der bl.a. skildrer de sidste korsvejsstationer. Ved korsfæstelsen (12. station) knæler Maria Magdalene ved korsets fod med langt udslået hår, sådan som man i vest har skildret hende siden middelalderen, og ved gravlæggelsen (14. og sidste station) er hun ved Jesu fødder med sin salvekrukke.

Ved et lykkeligt tilfælde stod jeg her ved begyndelsen af min rejse mod Rom og jagen på "den ægte Maria Magdalene" og så to traditioner smelte sammen: Dels den ældste skildring af Maria Magdalene, som også er den, der fortsætter i Østkirken, dels den Maria Magdalene, som med tiden bliver skabt af kirken i vest, og som kulminerede i Middelalderen, for herefter at løsrives fra det kirkelige rum og leve videre mere eller mindre nøgen i kunsten fra 1500-tallet. Hvor Maria Magdalene i den østlige ikonografi til forveksling ligner Jomfru Maria, blev hun i vest den "bodfærdige synderinde", skøgen, der omvendte sig.

St. Maria Magdalena-kirken i Tiefenbronn, ikke langt fra Stuttgart, har en Magdalene-altertavle fra 1431, angiveligt malet af Lukas af Moser. Altertavlen er trefløjet, øverst oppe i spidsen (lunetten) sidder Jesus til bords med bl.a. Lazarus, mens Martha serverer, og Maria Magdalene ligger på knæ under bordet med lange lyse fletninger og salver hans fødder. Nedenunder i det venste felt er de tre søskende, Lazarus, Martha og Maria, ombord i en båd sammen med to andre, sikkert den salige Maximinus og Cedonius (den blinde mand, Jesus helbredte). Midtfeltet viser helgenerne i Marseille i Sydfrankrig (Maria

Magdalene viser sig i en drøm for den franske fyrstinde for at forklare hendes barnløshed). I højre felt får Maria Magdalene den sidste kommunion. Predellaen (den platform alteret står på og som ofte er bemalet) forestiller Kristus med de fem kloge og de fem tåbelige brudepiger. På den måde viser kunstneren, at Maria Magdalene blev regnet for en af de kloge jomfruer. Alle er klædt i tidens burgundiske dragter. I lukket tilstand viser altertavlen Martha og Lazarus, og denne ene altertavle rummer alle spørgsmålene til den spændende, komplicerede og udfordrende historie om Maria Magdalene.

Ill. 2: Maria Magdalene salver Jesu fødder. Udsnit af Magdalene-altertavlen i Tiefenbronn. Den er fra 1431, muligvis malet af Lukas Moser, og måler 300 x 238 cm.

KROP, ÅND OG KRISTENDOM

Nogle gange kan det ekstreme være med til at skærpe opmærksomheden for, hvad der er på spil, også i religionen. En øjenåbner var det for mig i 1993 at læse sociologen og kvindeforskeren Eva Lundgrens bog *Det får da være grænser for kjønn*. Med en række sproglige eksempler fra et kristent miljø i Norge i slutningen af firserne viser hun, hvordan det kristne symbolsprog, forstået bogstaveligt, åbner en ladeport for undertrykkelse af køn. Bogen

påpeger den tætte sammenhæng mellem krop, køn og kristendom på en så skræmmende måde, at jeg aldrig vil glemme, hvad jeg læste:

Du har jorden, og du har himlen over den. Du har kvinden, og du har manden over hende. Du har kirken og du har Kristus over den. Alt dette er billeder, som passer sammen og som symboliseres netop i seksualakten. Dette er vigtigt, dette er fundamental kristen lære. Og forlader du den vej går du djævelens ærinde.

Sådan sagde en mand, Kjell, fra det karismatiske miljø i Oslo, til Eva Lundgren i 1987. Han fortæller, hvordan selve den måde mandens og kvindes krop er indrettet på, viser, hvad det drejer sig om: Manden bærer sit køn udenpå, på kvinden kan man ikke se noget køn. Han er skabt som mand og har evnen til og glæden af med sit køn at juble for Herren i sit seksualliv. Han er med på en helt anden måde, end hans kone er. Hun glemmer Herren, mens han tager ham med. Han er Herren – hans køn peger opad.

Senere i interviewet fremgår det, at Kjell ser seksuallivet som et kraftcentrum, hvor forholdet mellem mand og kvinde har til formål at afbilde forholdet mellem Kristus og kirken: Jeg er direktøren, Guds direktør. Kvinden er maskineriet, hun er den, som skal få det til at gå, hun er selve olien i maskineriet. Hun skal gå derhen, hvor hun bliver bedt om det, og hun skal gøre det glad og villig, så får hun sin løn.

Eva Lundgren interviewer også Margrethe, hans kone, om deres seksualliv, som er voldeligt: Herren gør Kjell stærk og kraftig, han tager mig. Det er Herren, der kommer til udtryk, når han slår først. Det er Herren, der giver ham lyst, jeg skal ikke føle lyst, det er synd. Samtidig vil hun ikke se en sammenhæng mellem Gud og sex. Nogle gange er Kjell helt fyldt af Den hellige Ånd, han rækker armene op og råber Halleluja og danser og taler i tunger. Men det er ikke udtryk for seksuel ophidselse.

Margrethe definerer det maskuline som styrke og ledelse og det feminine som ydmyghed. Kjell er Guds afbillede, han lever så nær Gud, mens hun selv hele tiden er på grænsen til at falde ud af Guds nåde. Kvinden skal lade sig lede, hun skal være åben for Helligånden og for den, som Gud sender med bud til hende. Det er komplementære roller, det går ikke an at sammenligne – tværtimod. De supplerer hinanden, det er det, som er det fabelagtige.

Eva Lundgrens anliggende er at vise sammenhængen mellem det biologisk-kropslige og det symbolske. Hun vil bryde den tankegang, at det biologiske køn er den uforanderlige

basis, mens det sociale køn til en vis grad kan forandres, og det symbolske køn er det mest fleksible. Derfor lægger hun vægt på samspillet mellem det kropslige og det symbolske for at ophæve disse stive kategorier og vise, at det biologiske og det sociale køn ikke er to adskilte størrelser.

GENEROBRING AF KROPPEN SOM KATEGORI FOR FORANDRING

Det er en tynd membran mellem det biologiske, det sociale og det symbolske, og der sker en gennemstrømning med mulighed for forandring. Kønnen konstitueres som en livslang proces, og det gælder om at generobre kroppen som kategori for forandring. Det handler om at se kroppen som foranderlig, som kilde til en psykisk, social og symbolsk forandring, også forandring af omfattende, tilsyneladende stabile og svært træge sproglige systemer. Det drejer sig om at tage magtkonsekvenserne af anatomiske forskelle dybt alvorligt, men samtidig undgå deterministiske konsekvenser af biologi, som for eksempel hormonalt anlagte analyser tenderer til. Krop er altid noget af det mest dynamisk-foranderlige, som findes i menneskelivet, fordi kroppen altid er psykisk, socialt og symbolsk formidlet.

Drivkraften til at skrive denne bog er altså også mødet med den perverterede kristendomsform, som efterlod mig med et voldsomt ubehag. For nok er holdningen ekstrem, men ikke usandsynlig og den kan være med til at pege på, hvorfor kristendommen har så svært ved at tale om køn. Den rå fortolkning i dette miljø er naturligvis langt fra almindelige kristnes civiliserede forståelse. Men den viser for mig, at det er nødvendigt at gå tilbage til kilderne og se, hvad der står om krop og køn. Overtog de Kristus-troende bare datidens kønsopfattelse, eller er der i den tidligste kristendom, for eksempel hos Paulus, tegn på en omdefinering af værdisystemerne, som også omfatter synet på de to køn?

Dan Brown har nemlig ret, når han lader sin hovedperson slå fast, at Maria Magdalene ikke var den prostituerede, men at hun blev det med tiden. Og det er stadig den almindelige forståelse af hende, at hun var skøgen, der salvede Jesu fødder. Teolog og præst Johannes H. Christensen kan således skrive om hende som synderinden i et festskrift til Ebbe Kløvedal Reich i år 2000. Og kunstneren Bjørn Nørgaard fremstiller hende også som synder i skulpturgruppen *Det genmodificerede Paradis* (oprindeligt på Verdensudstillingen EXPO 2000 i Hannover).

Ved at følge den herskende forståelse og gøre Maria Magdalene til skøgen, mister man udsynet for hendes oprindelige betydning som opstandelsesvidne og Kristus-medie: At hun er den, der konstituerer relationen mellem Kristus og menigheden som et kærlighedsforhold. Samtidig er man ved at lægge vægten på hendes biologiske køn med til at opretholde den dualistiske forståelse, hvor de to køn bliver betydningsbærende på hver deres måde, idet kvindens krop bliver symbol på det jordiske, kødelige begær og synd og død, mens mandens krop symboliserer det himmelske, åndelige, evige liv.

Men det er netop denne dualisme, som på vulgær vis lå i Kjell-Margrethe-historien, der bliver overvundet hos Paulus som kristendommens første fortolker. Vi *har* ikke bare en krop, men er krop. Den kødelige krop bliver en levende krop, fyldt af Guds ånd. Det ligger i kim i Paulus' replik til de Kristus-troende i byen Korint: "Ved I ikke, at I er Guds tempel, og at Guds ånd bor i jer?" (1 Kor 3,16).

Ved at følge den måde Maria-Magdalene skikkelsen omformes på i de fire evangelier, er det muligt samtidig at vise, hvordan kønnet hurtigt i kirkens historie igen får magt både konkret, socialt og symbolsk, og vejen ligger åben for en dualisme, hvor kvindens køn står i modsætning til mandens køn og på det konkrete og sociale plan regnes for svagt, syndigt og dødbringende, samtidig med at det på det symbolske plan bliver et forbillede for menighederne.

Bibliografi

KILDER

- Bernhard af Clairvaux Sämtliche Werke*. Band V (Predigten), hrsg. von Gerhard W. Winkler (Innsbruck: Tyrolia-Verlag 1994).
- Biblia Pauperum, Billedbibelen fra Middelalderen*. Med indledning og oversættelse af Knud Banning (København: Gads Forlag 1984).
- Christiansen, Jørgen Ledet, og Helge Kjær Nielsen, *Nytestamentlige Apokryfer* (København: Det Danske Bibelselskab 2002).
- Engelbretsdatter, Dorothe, *Samlede skrifter*, utgitt av Kristen Valkner med nytt etterord av Laila Akslen og Inger Vederhus (Oslo: Aschehoug 1999)
- Falkenberg, René og Jesper Hyldahl, *Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren i oversættelse med indledning og kommentar*, Bibel og historie 25 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2003).
- Giversen, Søren, *Filipsevangeliet. Indledning, studier, oversættelse og noter* (København: Gads Forlag 1966).
- Giversen, Søren, *Oldkristne tekster III. De apokryfe Evangelier. I oversættelse med indledning og noter* (Herning: Poul Kristensens Forlag 2002).
- Grundtvigs Sangværk I* (København: Det Danske Forlag 1944).
- Hippolyt's Kommentar zum Hohenlied*, hrsg. von G. Nathanael Bonwetsch. Texte und Untersuchungen 23,2 (Leipzig 1902).
- Holmen, Bente, og Annette Lerstrup, 'Maria Evangeliet på koptisk', i Bendt Alster og Paul John Frandsen (red.), *Dagligliv blandt guder og mennesker. Den nære Orient i oldtiden* (København: Museum Tusulanums Forlag 1986) s. 211-220.
- Jacobus de Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*. Translated by William Granger Ryan. Vol. I (Princeton NJ: Princeton University Press 1993).
- Prædikener af Martin Luther*, ny samling (København: Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck 1938).
- , *Doct. Morten Luther, Huspostille, over alle Evangelier som læses på besynderlige højtider*, fordansket af Peder Tidemand efter den første udgave af 1564 (Kjøbenhavn 1868).
- Middelalderens danske Bønnebøger 1-5*, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ved Karl Martin Nielsen (København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag 1946-1982).
- Peter af les Vaux-de-Cernay's *Historia Albigensis*, i *The History of The Albigensian Crusade*, translated by W.A. and M.D. Sibly (Woodbridge: The Boydell Press 1998, repr. 2000).
- Plinius' breve*. Oversættelse af Gunnar Andersen (København: Munksgaard 1966).
- Randershåndskriftet*. En samling skolekomedier fra ca. 1600. Udgivet af Leif Stedstrup. Bind 2 (København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: C.A. Reitzels Forlag 2001).
- Robinson, James M., *The Nag Hammadi Library in English*. Translated by members of the Coptic Gnostic Library Project of the Institute for Antiquity and Christianity (Leiden: Brill 1977)
- Schmidt, Carl, *Pistis Sophia. Ein gnostisches Originalwerk des dritten Jahrhunderts aus dem Koptischen übersetzt* (Leipzig: Hinrichs'schen Buchhandlung 1925).

LITTERATUR OM MARIA MAGDALENE

- Akslen, Laila, 'Dorothe Engelbretsdatter og Maria Magdalena, syndarinner og bruder', i L. Akslen, *Barokke figurar, Artiklar om tekstar av Dorothe Engelbretsdatter og Petter Dass* (Sofiemyr: Eget forlag 2008) s. 1-57.
- Anstett-Janssen, M., 'Maria Magdalene', Engelbert Kirschbaum (red.), *Lexicon der christlichen Ikonographie*, bind 7 (Freiburg: Herder 1974) spalte 516-541.
- Attridge, Harold, 'Don't Be Touching Me': Recent Feminist Scholarship on Mary Magdalene', i Amy-Jill Levine, *A Feminist Companion to John*, Vol. II (Cleveland: The Pilgrim Press 2003) s. 140-166.
- Atwood, Richard, *Mary Magdalene in the New Testament Gospels and Early Tradition* (Bern: Peter Lang 1993).
- Banning, Knud, 'Maria Magdalena i Biblia Pauperum', i *Det Nordiske Symposium for Ikonografiske Studier. Kvindebilleder* (København: I kommission hos Akademisk Forlag 1989) s. 17-30.
- Brock, Ann Graham, *Mary Magdalene, The First Apostle: The Struggle for Authority*, Harvard Theological Studies 51 (Cambridge Mass.: Harvard University Press 2003).
- Christensen, Johannes H., 'Ave Maria Magdalene – en kladder', i H. Christensen og Jens Christiansen (red.), *En rig Mand. Til Ebbe Kløvedal Reich på 60-årsdagen* (København: Vindrose 2000).
- de Boer, Esther, *The Gospel of Mary. Beyond a Gnostic and a Biblical Mary Magdalene*. Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 260 (London/New York: T. & T. Clark. A Continuum imprint 2004).
- Fatum, Lone, 'Maria Magdalene, Frelserens apokryfe kæreste'. *Bibliana* 8 (2007) nr. 1, s. 17-23.
- , 'Maria Magdalene. Frelserens kæreste – skøge eller åndelig idealfigur', i Lone Fatum, Geert Hallböck, Jesper Tang Nielsen, *Den hemmelige Jesus* (København: Alfa 2008) s. 113-157.
- Gad, Tue, og N.M. Saxtorph, 'Maria Magdalene', i *Kunsthistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (1956) spalte 406-408.
- Fredriksson, Marianne, *Ifølge Maria Magdalene*. Oversat af Ina Nielsen (København: Fremad 1999).
- Gardner, Laurence, *Gåden om Maria Magdalene*. Oversat af Frank Robert Pedersen (København: Bazar 2006).
- Harrison, Dick, *Förrädaren, skökan och självmördaren. Historien om Judas Iskariot, Maria Magdalena, Pontius Pilatus och Josef av Arimataia* (Stockholm: Prisma 2005).
- Hartenstein, Judith, *Die Zweite Lehre, Erscheinungen des Auferstandenen als Rahmenerzählungen frühchristlicher Dialoge*. Texte und Untersuchungen 146 (Berlin: Akademie Verlag 2000).
- , 'Das Evangelium nach Maria (BGI)' i *Nag Hammadi Deutsch*, 2. Band: NHC V,2-XIII,1,BG 1 und 4. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller. Neue Folge 12 (Berlin: de Gruyter 2003) s. 833-844.
- Haskins, Susan, *Mary Magdalen. Myth and Metaphor* (London: HarperCollinsPublishers 1993).
- Jansen, Katherine Ludwig, *The Making of the Magdalen. Preaching and Popular Devotion in the Later Middle Ages* (Princeton NJ: Princeton University Press 2000).
- Hoffmann, Poul, *Nardusmysteriet: Den virkelige Maria Magdalene* (Fredericia: Credo 2008).
- King, Karen L., *The Gospel of Mary of Magdala, Jesus and the first woman apostel* (Polebridge Press 2003).
- Lyneborg, Elisabeth, *Maria Magdalenes verdener* (Højbjerg: Hovedland 2008).
- Lyster, Jens, 'Jesu barmhjertige øje – og Peter, Magdalene og røveren', *Hymnologiske Meddelelser* 2 (1973) s. 147-174.

- Muhl, Lars, *Maria Magdalene: seeren, oraklet og den glemte kraft* (København: Lindhardt & Ringhof 2005).
- Müller, Lisbet Kjær, 'Maria Magdalene som symbol i et mandligt fortælleunivers'. *Collegium Biblicum Årsskrift 2006* (København 2006), s. 37-55.
- Petersen, Silke, '*Zerstört die Werke der Weiblichkeit!*' *Maria Magdalena, Salome und andere Jüngerinnen Jesu in christlich-agnostischen Schriften*. Nag Hammadi and Manichean Studies 48 (Leiden: Brill 1999).
- Radlbeck-Ossman, Regina, og Ingrid Maisch, Eva Bettina Krens, Clemens Scholten, Karl Suso Frank, 'Maria Magdalene', *Lexikon für Theologie und Kirche* bind 6, 3. udgave (1997) spalte 1340-1343.
- Susan K. Rankin, 'The Mary Magdalene scene in the "visitatio sepulchri" ceremonies, i *Early Music History*, vol. 1 (Cambridge 1981) s. 227-255.
- Saxer, Victor, *Le Culte de Marie Madeleine en Occident des origines à la fin du moyen âge 1-2*. Cahiers d'archéologie et d'histoire 3 (Auxerre-Paris 1959).
- , *Le dossier vézelien de Marie Madaleine. Invention et translation des reliques en 1265-1267. Contribution à l'histoire du culte de la sainte a Vézelay a l'apogée du moyen âge*. Subsidia Hagiographica 57 (Bruxelles: Société de Bollandistes 1975).
- Shaberg, Jane, *The Resurrection of Mary Magdalene. Legends, Apocrypha, and the Christian Testament* (New York/London: Continuum 2002).
- Suduiraut, Sophie Guillot de, *Gregor Erhart Sainte Marie-Madeleine*. Collection solo 6 (Paris: Service culturel de musée du Louvre 1997).
- Thompson, Mary R., S.S.M.N., *Mary Magdalene. Apostle and Leader* (New York: Paulist Press 1995).
- Aina Trotzig, 'Den heliga Maria Magdalena i svensk medeltidskonst, en ikonografisk undersökning', i *Kyrko-historisk årskrift 1996*, s. 13-96.
- Winninge, Mikael, 'Mysteriet Maria från Magdala. Historia och fiktion under de första seklerna', i Lars Hartman, Lina Sjöberg, Mikael Sjöberg (red.), *Vad hur och varför? Reflektioner om bibelvetenskap*. Festskrift till Inger Ljung (Uppsala: Uppsala University Press 2006) s. 97-111.

ANDEN LITTERATUR

- Arnhung, J.O., *Roskilde Domkapitels Historie*, bind 1 (Roskilde 1937).
- Andersen, Birthe, *Marias hymne – en guide til russisk ikonteologi* (København: Alfa 2002).
- Andersen, Merete Geert, 'Løjtaltertavlens hellige mænd og kvinder', i Poul Svensson (red.), *Løjttaflen, et sønderjysk alterskab* (Padborg 1983) s. 99-127 + noter s. 165-170..
- Bagge, Sverre, *Højmiddelalderen*. Politikens verdenshistorie 9 (København: Politikens Forlag 1984).
- Baigent, Michael, Richard Leigh & Henry Lincoln, *Holy Blood, Holy Grail* (London 1982).
- Bolvig, Axel, *Kalkmalerier omkring Øresund* (København: Sesam 2000).
- , *Politikens bog om Danmarks kalkmalerier* (København: Politikens Forlag 2002).
- Brown, Dan, *Da Vinci Mysteriet* (København: Hr. Ferdinand 2004).

- Brunstad, Poul Otto, 'Jesus i Hollywood – Den filmiske Jesus i kristologisk og samtidshistorisk perspektiv', i Ida Auken og Bo Torp Pedersen (red.), *Jesus går til filmen – Jesusfiguren i moderne film* (København: Forlaget Alfa 2007) s. 61-76.
- Bruun, Mette Birkedal, 'Den spirituelle topografi hos Bernhard af Clairvaux'. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 65 (2002) s. 107-129.
- Burstein, Dan (red.), *Koder og hemmeligheder. Sandhederne bag Da Vinci Mysteriet* (København: Bazar 2005).
- Bynum, Caroline Walker, *Fragmentation and Redemption. Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion* (New York: Zone Books 1992).
- Cardman, Francine, 'Women, Ministry, and Church Order in Early Christianity', i Ross Shepard Kraemer og Mary Rose D'Angelo (red.), *Women & Christian Origins* (Oxford University Press 1999) s. 300-329.
- Castelli, Elizabeth A., 'Paul on Women and Gender', i Ross Shepard Kraemer & Mary Rose D'Angelo (red.), *Women & Christian Origins* (Oxford University Press 1999) s. 221-235.
- Christensen, Torben & Sven Göransson, *Kyrkohistoria 1* (Stockholm: Svenska Bokförlaget 1969).
- Cormack, Robin, *Byzantine Art* (Oxford University Press 2000).
- Dahlerup, Troels, *De fire stænder 1400-1500*, Olaf Olsen (red.), Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 6 (København: Gyldendal 1989).
- Dalgaard, Jeanne, *Billedforbudet* (København: Anis 2006).
- D'Angelo, Mary Rose, '(Re) presentations of women in the gospel of Matthew and Luke-Acts', i Ross Shepard Kraemer og Mary Rose D'Angelo (red.), *Women & Christian Origins*, s. 171-195.
- Danmarks Kirker. Københavns Amt* under redaktion af Erik Moltke og Elna Møller (København: Gad 1951).
- Dronke, Peter, *Nine medieval Latin plays* (Cambridge University Press 1994).
- Fatum, Lone, *Kvindeteologi og arven fra Eva* (København: Gyldendal 1992).
- , 'Tro, håb og gode gerninger. Kristusfællesskabet som social konstruktion', i Troels Engberg-Pedersen (red.), *Paulus og hans betydning* (København: Gyldendal 2003) s. 120-155.
- Fenger, Ole, "Kirker rejses alle vegne" 1050-1250, Olaf Olsen (red.), Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 4 (København: Gyldendal 1989).
- Gad, Tue, *Helgener. Legender fortalte i Norden* (København: Rhodos 1971).
- Gilkær, Hans Torben, *Højadelens religiøsitet i 1400-tallets Danmark*. Emneopgave 2001 (fundet på nettet).
- Haastrup, Ulla, 'Korsfæstelsen som simultanscene', i Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.), *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175* (København: Nationalmuseet 1986) s. 80-81.
- Haastrup, Ulla, 'Liturgisk, kirkeligt teater og Råstedes kalkmalerier. Råsted Kirke 1100-25', i Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.), *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175* (København: Nationalmuseets Forlag 1986) s. 84-87.
- Haastrup, Ulla, 'Triumfvæggens billeder. Råsted Kirke og Hvorslev Kirke 1100-25', i Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.), *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175* (København: Nationalmuseet 1986) s. 88-91.
- Hallbäck, Geert, 'Jesus mellem kirke og kultur – Om Denys Arcands film Jesus fra Montreal', s. 11-27, i Ida Auken og Bo Torp Pedersen (red.), *Jesus går til filmen – Jesusfiguren i moderne film* (København: Forlaget Alfa 2007) s. 11-27.

- Heine, Susanne, *Frauen der frühen Christenheit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2. Aufl. 1987).
- Hofius, Otfried, 'Gemeindeleitung und Kirchenleitung nach dem Zeugnis des Neuen Testaments. Eine Skizze', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 103 (2006) s. 184-205.
- Hyldahl, Niels, 'Paulus' i *Gads Bibelleksikon L-Å* (København: Gad 1998) s. 162-167.
- Hørby, Kai, *Velstands krise og tusind baghold 1250-1400*, Olaf Olsen (red.), Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 5 (København: Gyldendal 1989).
- Jensen, Anne, *God's self-confident Daughters. Early Christianity and the Liberation of Women*. Translated from *Gottes selbstbewusste Töchter. Frauenemancipation im frühen Christentum* (1992) by O.C. Dean, Jr. (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press 1996).
- Jensen, Kurt Villads, *Politikens bog om korstogene* (København: Politikens Forlag 2005).
- Kirschbaum, Engelbert, m.fl. (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1-8 (Freiburg: Herder Verlag 1968-1976).
- Kraemer, Ross Shepard, & Mary Rose D'Angelo (eds.), *Women & Christian Origins* (New York/Oxford: Oxford University Press 1999).
- Kjærgaard, Jørgen, *Salmehåndbog II Salmekommentar – til salmerne i Den Danske Salmebog* (København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2002).
- Lassen, Eva Maria, 'Græsk og romersk oldtid', i Nanna Damsholt (red.), *Indefra. Europæiske kvinders historie belyst ved kildetekster* (København: Museum Tusulanums Forlag 1999) s. 9-62.
- Lawrence, D.H. *Manden der døde*. Oversat af Elias Bredsdorff (København: Thaning & Appel 1947).
- Lundgren, Eva, *Der får da være grænser for kønn* (Oslo: Universitetsforlaget AS 1993).
- MacDonald, Margaret Y., 'Reading real women through the undisputed letters of Paul', i Ross Shepard Kraemer & Mary Rose D'Angelo (red.), *Women & Christian Origins* (Oxford University Press 1999) s. 199-220.
- , 'Rereading Paul. Early Interpreters of Paul on Women and Gender', i Ross Shepard Kraemer & Mary Rose D'Angelo (red.), *Women & Christian Origins* (Oxford University Press 1999), s. 236-253.
- Müller, Mogens, *Kommentar til Matthæusevangeliet*. Dansk Kommentar til det nye Testamente 3 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2000).
- Nyborg, Ebbe, 'Passionsreliefferne i Store Rise Kirke på Ærø', i Hugo Johannsen (red.), *Kirkens bygnig og brug. Studier tilegnet Elna Møller* (København: Nationalmuseets Forlag 1983) s. 71-87.
- Nyborg, Ebbe, og Verner Thomsen, 'Roskilde domkirkes triumfkrucifiks' *Nationalmuseets Arbejdsmark 1983* (København: Nationalmuseets Forlag 1983), s. 187-209.
- Nyborg, Ebbe, og Verner Thomsen, 'Fra Paris til Sneslev. De ældste danske krucifikser og helgenbilleder'. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1993* (København: Nationalmuseets Forlag 1993), s. 164-179.
- Ohr, Karsten, *Bjørn Nørgaard | Det genmodificerede Paradis* (København: Arco Grafisk A/S 2006).
- Ottesen, Doris, *Bordesholmaleriet i Slesvig Domkirke* (Herning: Poul Kristensens Forlag 2004).
- Pedersen, Else Marie Wiberg, 'Ermengarde – en kvinde "fanget" mellem 1100-tallets ridderideal og munkeideal'. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 52 (1989) s. 1-20.
- , 'At skue Gud i troens skygge og at skue Gud i herlighed. Om eskatologi hos Bernhard af Clairvaux'. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 58 (1995) s. 48-58.

- , *Bernhard af Clairvaux, Teolog eller mystiker?* (København: Anis 2008).
- Petersen, Karen og Jørgen Boye, *Kirkelig Skulptur i Danmark I-III* (København: Gyldendal 1999).
- Petersen, Nils Holger, 'A Newly Discovered Fragment of a *Visitatio Sepulchri* in Stockholm', i *Comparative Drama* 30 (1996) s. 32-40.
- , "Quem quaeritis in sepulchro?" The Visit to the Sepulchre and Easter processions in Piacenza 65', I *Il libro del Maestro. Codice 65 dell'archivio Capitolare della cattedrale di Piacenza (sec. XII)* (Piacenza 1999) s. 109-122.
- , 'Representation in European Devotional Rituals. The Question of the Origin of Medieval Drama in Medieval Liturgy', i Eric Csapo & Margaret C. Miller (eds.), *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond. From Ritual to Drama* (Cambridge University Press 2007) s. 329-360.
- , 'Biblical Reception, Representational Ritual, and the Question of 'Liturgical Drama'', i Gunilla Iversen and Nicolas Bell (eds.), *Sapientia et eloquentia* (Turnhout: Brepols 2009) s. 163-201.
- Plathe, Sissel F., og Jens Bruun, *Middelalderlige altertavler i Haderslev Stift, Temaer og Katalog* (Herning: Poul Kristensens Forlag 2003).
- Schiller, Gertrud, *Ikonographie der christlichen Kunst I-V* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn 1966-1971).
- Svensson, Poul (red.), *Løjttavlen, et sønderjysk alterskab* (Padborg 1983).
- Teglbjærg, Johanne Stubbe, *Krop og håb. En kritisk tolkning af nyere eskatologi under inddragelse af kropsfenomenologien* (København: Det Teologiske Fakultet 2009).
- Thiering, Barbara, *Mennesket Jesus, en ny fortolkning af Dødehavsrullerne* (Århus: Centrum 1994).
- Thodberg, Christian, 'En kvindesalms historie', i samme, *Syn og sang Poesi og teologi hos Grundtvig* (København: Gad 1989) s. 225-241.
- Tronier, Henrik, 'Markusevangeliets Jesus som biografiseret erkendelsesfigur. "Ny skabelse" fra Paulus til Jesus', i Thomas L. Thompson & Henrik Tronier (red.), *Frelsens biografisering*. Forum for Bibelsk Eksegese 13 (København: Museum Tusulanums Forlag 2004) s. 237-271.
- Wittendorff, Alex, *På Guds og Herskabs nåde 1500-1600*, Olaf Olsen (red.), *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 7* (København: Gyldendal 1989).